

JOHANN PLEITNER (OK. 1604–1664). INŻYNIER WOJSKOWY
I ŻOŁNIERZ W SŁUŻBIE KRÓLA WŁADYSŁAWA IV.
CZĘŚĆ TRZECIA: 1648–1664

JOHANN PLEITNER (CA. 1604–1664).
MILITARY ENGINEER AND SOLDIER IN THE EMPLOY OF KING WŁADYSŁAW IV.
PART THREE: 1648–1664

Jerzy Czajewski

Szczecin
e-mail: j.czajewski@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7700-0672

ABSTRACT

During the Polish-Swedish War 1655–1660, in the rank of a Finnish infantry regiment, Johann Pleitner took part in warfare in Polish Livonia, Lithuania and Royal Prussia. As the commander of the Garrison of Brodnica, he circled the town and the castle with a ring of earthen fortifications. He upheld the stronghold, an isolated Swedish pocket in southern Royal Prussia for nearly four years. He finally surrendered in late 1659 after the city was laid siege to by outnumbering Polish troops. Until the signing of the Treaty of Oliwa in 1660, he was for a short spell a prisoner of war in Prussian Königsberg. He was dispatched with his regiment back to Finland. Released from military service in 1661, he returned to Germany Reich. He was first employed by the Alsatian town Strasbourg (then a German Reich town) as colonel of a regiment of the town militia and fortification specialist. From the early 1664, he served his hometown Nuremberg as a colonel of a Franconian infantry regiment, dispatched in the summer to Hungary to help the House of Habsburg to fight the Ottoman Empire. He died in the very first assault of the Turkish troops onto the Christian army at St. Gotthard on the River Raab, 1 August 1664. His regiment, in panic upon the loss of their commander, retreated from the battlefield. Nuremberg's propaganda commemorates Pleitner as an intrepid Franconian hero with an exquisite engraving with a versed epitaph.

KEYWORDS

Brodnica, Dyneburg, fortifications, Wilhelm Hondius, military cartography, Malbork, Polish–Swedish War, Royal Prussia, battle of Raab, Strasbourg (Alsace)

Jerzy Czajewski
Szczecin

JOHANN PLEITNER (OK. 1604–1664). INŻYNIER WOJSKOWY I ŻOŁNIERZ W SŁUŻBIE KRÓLA WŁADYSŁAWA IV. CZĘŚĆ TRZECIA: 1648–1664

Wiadomość o śmierci Władysława IV (20 maja 1648) zwolniła Johanna Pleitnera z osobistych zobowiązań wobec króla i wpłynęła na zerwanie więzów wierności wobec Rzeczypospolitej na rzecz Szwecji. Kontakty z gubernatorem szwedzkiego Pomorza Zachodniego, marszałkiem Carlem Gustafem Wranglem, skutkowały skierowaniem Pleitnera latem 1648 r. do Szczecina, do dalszego rozporządzenia władz szwedzkich. W Szczecinie dzięki wstawieniu palatyna Dwu Mostów i generalissimusa armii szwedzkiej Karola Gustawa Wittelsbacha (przyszłego króla Szwecji) oraz rekomendacji generała Magnusa de la Gardie bohater niniejszego studium został przyjęty na służbę szwedzką¹ – jednak nie jako dowódca wojskowy, ale raczej jako kartograf i doradca do spraw polskich. Jego wiedzę o Polsce uznano za nieocenioną. Przypadki przejścia niemieckich oficerów w służbę polskiej na stronę szwedzką nie były rzadkością. Współcześnie tak pisano o tym zjawisku: „Zkąd nad wielkie Rzeczypospolitej koszta, bywa w tym szkoda, kiedy cudzoziemcy nie tak wiernie się zachowując, albo na stronę podobnego sobie w wierze i w stroju nieprzyjaciela (jako to podczas wojny teraźniejszej szwedzkiej było) jawnie przechodzili, albo tajemnie rady nasze wydawali, lubo służąc Polsce, ciężcy samym że nam za nasze pieniądze byli Polakom. Barziewy zbiorom swoim, aniżeli posłudze dobra pospolitego dogadzając, z dostatkami za granice po tym skrycie ustępowali, jako pijawki najlepszą krew polską wprzód dobrze wyssawszy”².

U NOWEGO PANA

Szwedzi przywiązywali dużą wagę do pozyskiwania map i planów fortyfikacji przeciwnika. Pierwszą instrukcję gromadzenia obcych źródeł kartograficznych wydał Gustaw II Adolf już

¹ Riksarkivet Stockholm, Oxenstiernska samlingen, Axel Oxenstierna af Södermöre, sygn. E690-RA/720701.019, Johann Pleitner do kanclerza Axela Oxenstierny, Szczecin, 12/22 V 1649 r.

² B. Lipowski, *Piechotne ćwiczenie albo wojenność piesza*, Kraków 1660, s. 53 (D).

w 1628 r.³. Przy zdobywaniu materiałów Pleitnerowi pomogła znajomość z inżynierem Friedrichem Getkantem, z którym fortyfikowali strategiczne miejsca w Prusach Królewskich i na Ukrainie. Getkant, wtedy cejmistrz i kontroler artylerii koronnej, był faktycznie zastępcą starszego nad armatą, Krzysztofa Arciszewskiego, miał więc dostęp do wszelkich map i planów. Jego zarobki w wysokości 1800 zł polskich rocznie (600 talarów cesarskich⁴) były raczej skromne, co w połączeniu z problemami alkoholowymi czyniło go skłonny do sprzeniewierzeń⁵. Przyjął więc kuszącą finansowo ofertę Szwedów na dostarczenie Pleitnerowi dostępnych źródeł kartograficznych do skopiowania. Jesienią 1648 r. spotkali się w Gdańsku⁶, najprawdopodobniej u teścia Pleitnera, Albrechta van Banckena, gdzie inżynier mógł spokojnie wykonać pierwowrory kopii, które później wykończył w Szczecinie. Mógł też w czasie wielokrotnych wizyt w Gdańsku korzystać z pomocy wieloletniego szwedzkiego rezydenta, Holendra Anthonisa de Cuypera⁷. Podczas pobytów w Gdańsku Pleitner zbliżył się także do Jana Heweliusza, zainteresowany zapewne jego instrumentami do dokładnych pomiarów kątów, i wkrótce został jego bliskim znajomym⁸.

Do pisma z 22 października 1648 r.⁹ wysłanego ze Szczecina do księcia Karola Gustawa Pleitner załączył długą wąską mapę Ukrainy (bieg Dniepru od Kijowa do wyspy Chortycy), opracowaną niewątpliwie na podstawie mapy Getkanta *Tabula Geographica Ukrainica*¹⁰, w skali w milach polskich (ok. 1 : 167 000)¹¹. Trzy miejscowości leżące nad Dnieprem – Kijów, Czerkasy, Kudak – zostały opatrzone, również uzyskanymi od Getkanta, aktualnymi informacjami o działaniach kozackich rebeliantów Chmielnickiego¹². Umieszczony u dołu mapy kolorowy plan twierdzy Kudak jest prawie dosłowną – oprócz paru dodanych szczegółów – kopią planu fortu z mapy Getkanta *Demensia Fortecy na Kodackie Porohu*¹³. Drugą kopię mapy

³ K. Łopatecki, W. Walczak, *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, t. 1, Warszawa 2011, s. 48.

⁴ Z. Żabiński, *Systemy pieniężne na ziemiach polskich*, Wrocław 1981, s. 110.

⁵ K. Górski, *Historia artylerii polskiej*, Warszawa 1902, s. 118.

⁶ *Ibidem*, s. 127.

⁷ Był on faktorem królów Władysława IV i Jana Kazimierza – B. Linden, *Anthon Cuypercrona*, w: *Svenskt biografiskt lexikon*, t. 9, Sztokholm 1931, s. 474.

⁸ Archives et manuscrits de l'Observatoire de Paris, Inventaire détaillé de la correspondance de Johannes Hewelius, sygn. C1/6-4, Johann Pleitner do Jana Heweliusza, Strasburg, 3 VI 1663 r.

⁹ *Perfector Undt Eigentlicher Abriss, von den mächtigen Flus Borustenes oder Nieperstroms, so sich beginnt von der grossen Statt Kiiow an, bis Chortska Ostrow zur, da sich der Strom Wol 2 2 meil Weith aussbreitet, Wie dan solches neben allen engelegenen fortressen rundt Festung in dieser Caerth Justh ist*, Krigsarkivet, Stockholm, sygn. SE/KrA/0403/34/B/033, mapa 212 × 30 cm. Wykonana została przez Pleitnera w Szczecinie w 1648 r. U. Ehrensward przypisuje ją błędnie G. Le Vasseur de Beauplanowi – *Cartographica Poloniae 1570–1930*, Warszawa 2008, s. 290–291, poz. 1507. Zob. także: Riksarkivet, Stockholm, Stegeborgssamlingen II, Avprinsen Karls Gustafs arkiv, sygn. RA 720810.011, Johann Pleitner do księcia Karola Gustawa, Szczecin, 22 X 1648 r. – w piśmie wzmianka o załączonej mapie Dniepru z zaznaczonymi fortcami, które budował.

¹⁰ Krigsarkivet Stockholm, sygn. SE/KrA/0414/0028/0015, F. Getkant, *Tabula Geographica Ukrainica*, mapa, skala 1 : 550 000.

¹¹ W. Grygorenko, *Żałożenia metrologiczne map XVII i XVIII wieku*, „Przegląd Geodezyjny”, r. 53, 1981, nr 9–10, s. 286–289, tu: 287 (autor przyjmuje długość mili polskiej na mapach równą 6230 m).

¹² *Cartographica Poloniae...*, s. 290–292. Mapa i tłumaczenia objaśnień zob. także: Łopatecki, Walczak, *op.cit.*, s. 194–203.

¹³ Krigsarkivet, Stockholm, sygn. SE/KrA/0414/0028/0013, F. Getkant, *Demensia Fortecy na Kodackie Porohu*, mapa, skala 1 : 5350. W Österreichische Nationalbibliothek znajduje się jeszcze inny rysunek twierdzy Kudak.

Pleitner przesłał wicegubernatorowi szwedzkiego Pomorza Zachodniego, generałowi majorowi Arvidowi Forbusowi (1598–1665). Do korespondencji załączył również pismo ulotne w języku niemieckim o sytuacji w Polsce¹⁴. Z kolei do listu z 1 stycznia 1649 r. do Karola Gustawa¹⁵ dołączył sześć planów i map, a ich znaczenie wojskowe i strategiczne omówił w rozmowie z generałem majorem Arvidem Forbusem przed jego wyjazdem do Sztokholmu.

Pierwsza mapa dostarczona Karolowi Gustawowi przedstawiała umocnienia Gdańska, widok Wiślouszcza i okolic miasta¹⁶. Zobrazowano tu częściowo wały miejskie (zachodnią część), w tym bastion Y budowany przy Bramie Nizinnej, realizowany według projektu Friedricha Getkanta i Baltzera Heddinga¹⁷. Materiał ten posłużył potem jako podstawa do kompilacyjnego opracowania przez Erika Dahlbergha (?) znanego planu Gdańska *Ichnographia Urbi Gedani...*¹⁸ w skali 1 : 23 000, zamieszczonego w dziele S. Pufendorfa¹⁹. Drugie opracowanie Pleitnera obejmowało umocnienia zamku dyneburskiego, rzekę Dźwinę i Jeruzalem kurlandzkie²⁰. Kolejne – stare umocnienia Połocka²¹, rzekę Dźwinę z trzema wyspami oraz informacjami na temat lokalizacji klasztoru i kolegium jezuickiego. Czerwoną linią zaznaczono tu projekt nowych fortyfikacji proponowanych przez Pleitnera. Czwarta mapa dotyczyła Zatoki Puckiej z półwyspem Hel i fortem Kazimierzowo, bez Władysławowa²², następna – czworoboczny szwedzki fort Ewst, gwiazdzistą redutę i porzucony polski fort przy szwedzkim brzegu Ewickszty, wraz z ruinami kościoła na wzgórzu (Inflanty Polskie)²³. Piąte opracowanie kartograficzne przedstawiało rzekę Dźwinę od Wieliza do Kryżborka z przyległymi miejscowościami²⁴. Ostatni plan opi-

¹⁴ Zapewne – Österreichische Nationalbibliothek, sygn. 20.T.265, *Extrakt Schreiben aus Warschau vom 22 Juli 1648*.

¹⁵ Riksarkivet, Stockholm, Stegeborgssamlingen II. Avprinsen Karl Gustafs arkiv, sygn. RA/720810.011, Johann Pleitner do Karola Gustawa, Szczecin, 1 I 1649 r.

¹⁶ Krigsarkivet, Stockholm, sygn. SE/KrA/0406/25/044/001, mapa bez nazwy, 45 × 59 cm, skala ok. 1 : 10 000, legenda z 23 pozycjami od A do Z. U. Ehrensvald przypisuje ją O.H. Örnehufvudowi, *Cartographica Poloniae...*, s. 88, poz. 528; patrz również reprodukcja w: Łopatecki, Walczak, *op.cit.*, s. 314–315.

¹⁷ J. Szeliga, *Getkant (Gettkant) Fryderyk (d.1666)*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 2, red. Z. Nowak, Gdańsk 1994, s. 43.

¹⁸ *Ichnographia Urbi Gedani et Castellum ad ostium Vistulae vulgo Weichselmunde*, miedzioryt, 21 × 36,5 cm, przypisywany E. Dahlberghowi.

¹⁹ Drugim dziełem wykorzystanym do rysunku miedziorytu była rękopiśmienna mapa Gdańska, z której uzupełniono wschodnie obwałowania miasta – Krigsarkivet, Stockholm, sygn. SE/KrA/0414/0012/0004, H. Thomé, *Danzigk wir es Eltere und newer werck...*, rkps, stan fortyfikacji Gdańska z lat 1626–1638.

²⁰ Krigsarkivet, Stockholm, sygn. SE/KrA/0406/28/009/001, *Dünaburg*, mapa, 42 × 124 cm, skala ok. 1 : 1300; U. Ehrensvald przypisuje ją Johannowi Ulrichowi Enzenberghowi, *Cartographica Poloniae...*, s. 73, poz. 454.

²¹ Krigsarkivet, Stockholm, sygn. SE/KrA/0406/17/010/001, *Die Stadt Polocktzo*, dwa egz., plan, 46 × 57 cm, skala ok. 1 : 2700.

²² Krigsarkivet Stockholm, sygn. SE/KrA/0402/29/B009, *Isthmus Pucensis vulgo das Heelische Landt*, plan, 23 × 170 cm, skala ok. 1 : 125 000; U. Ehrensvald przypisuje ją F. Getkantowi – *Cartographica Poloniae...*, s. 282, poz. 1469. Zob. reprodukcja mapy w: Łopatecki, Walczak, *op.cit.*, s. 165.

²³ Krigsarkivet, Stockholm, sygn. SE/KrA/0406/28/012/006, *Ewst*, plan, 82 × 28 cm, brak skali. Wysokość wzgórza z ruinami kościoła A odpowiednia, według Pleitnera, do ostrzału fortu Ewst. Fort B został wybudowany nad Ewicksztą przez Polaków podczas wojny 1625–1629.

²⁴ Krigsarkivet, Stockholm, sygn. SE/KrA/0403/34/B/038, *Der Duna Strom sambt den Holmen und Tüefpunkten*, mapa, 136 × 366 cm.

sywał miasto i zamek Dryświaty nad jeziorem o tej samej nazwie²⁵. Wymienione mapy, oprócz widoku Gdańska i okolic, zostały bardzo uproszczone, jeśli chodzi o szczegóły i topograficzną wierność – można przypuszczać, że były wykonywane w pośpiechu.

Jeszcze w 1649 r. Pleitner pisał do króla Jana Kazimierza, sondując możliwość powrotu do Rzeczypospolitej²⁶. W późniejszych listach, których zachowało się kilkadziesiąt, w tym do przyszłego króla Karola X Gustawa, kanclerza Axela Oxenstierny czy Magnusa de la Gardie, spotykamy jedynie wzmianki o przesłanych mapach, bez szczegółów. Oprócz dostępnych mu informacji o przebiegu walk z Chmielnickim, główną treścią korespondencji były ustawiczne prośby o przyjęcie do liniowej armii szwedzkiej i otrzymanie własnego regimentu, a także prośby finansowe o zwiększenie o 300 talarów „pensji” wynoszącej 1700 talarów rocznie²⁷ (ok. 5100 zł polskich, a więc prawie trzy razy więcej niż gaża Getkanta). Miejsca wysyłki listów to głównie Szczecin, potem Gdańsk, Wolgast, Wismar, Sztokholm, Heidelberg. Pleitner przemieszczał się więc ciągle pomiędzy Pomorzem Zachodnim, państwami Rzeszy Niemieckiej, Szwecją a Gdańskiem. Przez siedem lat poprzedzających potop szwedzki bohater niniejszych uwag wykonywał różne zadania, zapewne jako oficer łącznikowy, prowiantmistrz czy instruktor wojskowy do spraw kartografii i fortyfikacji. Chyba sami Szwedzi nie mieli pomysłu, jak go jeszcze wykorzystać, stąd brak odpowiedzi na jego liczne prośby o angaż w armii czynnej.

Niedługo przed szwedzką agresją na Rzeczpospolitą, 17 stycznia 1655 r.²⁸, Pleitner otrzymał upragniony patent pułkownika szwedzkiej armii czynnej i dowództwo regimentu piechoty fińskiej *Björneborg* (fin. *Por*), składającej się z sześciu kompanii po ok. 110 żołnierzy. Poprzedni dowódca, pułkownik Axel Stålmarm, został mianowany gubernatorem fińskiej prowincji Wyborg i Nyslott. Pleitner dowodził regimentem sześć lat, aż do abdikowania w 1661 r.²⁹. Regiment dyslokowano z Finlandii do Inflant Szwedzkich dla wzmocnienia załogi wojskowej Rygi. Na przełomie czerwca i lipca 1655 r. jako jeden z pierwszych wtargnął on na teren Inflant Polskich w składzie wydzielonego oddziału garnizonowego feldmarszałka Gustawa Adolfa Lewenhaupta, w sile ok. 4 tys. żołnierzy. Niewielkie zgrupowanie wyruszyło z Rygi 28 czerwca i wzdłuż Dźwiny dotarło na początku lipca do Dyneburga. Po niecałym tygodniu oblężenia parusetosobowa litewska załoga pod dowództwem majora Teofila Bolta się poddała³⁰. Między nimi znajdowała się również kompania piechoty niemieckiej majora Johanna Berka. Był on za czasów Władysława IV komendantem Dyneburga i znajomym Pleitnera z pieszej gwardii królewskiej³¹.

²⁵ Krigsarkivet, Stockholm, sygn. SE/KrA/0406/17/002/001, *Druksiai/Trisswiath/Driswjaty*, mapa, 31 × 63 cm, skala 50 prętów reńskich. Po pożarze 1622 r. miasteczko przeniesiono z wyspy na brzeg jeziora. Na mapie można dostrzec pozostałości budynków na wyspie, most łączący ją z nowym miastem oraz zamek na małej wysepce.

²⁶ W. Czermak, *Studia historyczne*, Kraków 1901, s. 339.

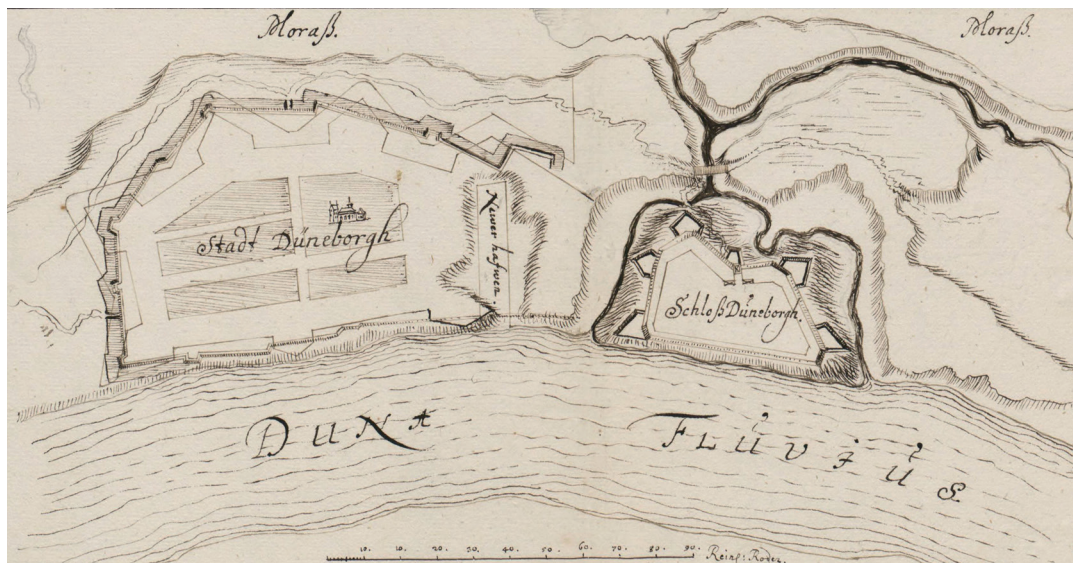
²⁷ Riksarkivet, Stockholm, Stegeborgssamlingen II. Arvprinsen Karl Gustafs arkiv., sygn. RA/720810.011, Johann Pleitner do Karola Gustawa, Wismar, 15 IX 1650 r.

²⁸ G. Tessin, *Die Deutsche Regimenter der Krone Schweden*, cz. 1: *Unter Karl X Gustav (1654–1660)*, Köln 1965, s. 345.

²⁹ Informacje o przebiegu służby Pleitnera otrzymałem od stowarzyszenia weteranów i czynnych żołnierzy fińskiej brygady szybkiego reagowania *Porin Prikaati*, która jest następcą historycznego regimentu.

³⁰ K. Bobiatiński, *Dyneburg i Inflanty Polskie podczas wojny Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1656*, „Zapiski Historyczne”, t. 70, 2005, z. 2–3, s. 107–123, tu: 118–120.

³¹ M. Nagielski, *Gwardia przyboczna Władysława IV (1632–1648)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 27, 1984, s. 127–145, tu: 144.

1. Szwedzkie fortyfikacje miasta i zamku w Dyneburgu (Daugavpils), 1655 – Erik Dahlbergh, *Geometrische plan [...] Duneborgh...*, Krigsarkivet, Stockholm, sygn. SE/RA/720269/#/0010:00001. Fot. archiwum autora / Swedish fortifications of the castle and town Dyneburg (Daugavpils), 1655 – Erik Dahlbergh, *Geometrische plan [...] Duneborgh...*, Krigsarkivet, Stockholm, inv. no. SE/RA/720269/#/0010:00001. Photo: author's archive

Wykonane przez Szwedów nowoczesne fortyfikacje bastionowe na wzgórzu zamkowym – widoczne na rysunku do miedziorytów Dahlbergha³² – noszą wszelkie cechy dzieła Pleitnera (il. 1). Jeszcze za panowania Jana Kazimierza, wiosną 1655 r., planowano modernizację umocnień dyneburskich³³, być może nawet według starych propozycji Pleitnera. Bardzo podobny zarys umocnień fortu spotykamy jako projekt na Pleitnerowskim planie Dyneburga z 1649 r. Fort składał się z dwóch półbastionów od strony rzeki Dźwiny i trzech bastionów od strony bagnistego lądu. Wały, o łącznej długości ok. 600 m, dostosowano umiejętnie do ukształtowania wzgórza zamkowego; fosę zastępowała Dźwina i okalające bagna; wjazd do fortu chroniony był przez redan. Fortyfikacja, nieco mniejsza od fortu kudackiego, miała podobne rozwiązania. Oddziały szwedzkie pozostawały w zdobytym Dyneburgu parę tygodni, które poświęcono na budowę nowych fortyfikacji, prawdopodobnie pod kierownictwem Pleitnera.

Na początku sierpnia, przed wymarszem na Litwę, nastąpiła pod Kokenhausen w Kurlandii koncentracja korpusu inflanckiego Magnusa de la Gardie. Oddział Pleitnera był jednym z pięciu fińskich regimentów piechoty w 9-tysięcznej armii de la Gardie³⁴ – liczył 670 żołnierzy

³² Krigsarkivet, Stockholm, sygn. Erik Dahlbergs saml. vol. C 1–C 2, nr 10, bl. 1 (Dunaburg, Livland, Erik Dahlberg, 1655) SE/RA/720269/#/0010:00001, *Geometrische plaan utaf polnische staden och festningen Duneborgh samt den desein huru konungen i Pählandh ärat des fortification förbättra, hvilken ort af moscoviterne under generalen / lakun / anno 1655 blef belägrat och förlåten emn af svenke feltmarskalken greve Gustaf Låyonhufwudh belägrat den 1 julij anno 1655 och sedan, få / ? / dagar der effter occuperat, polnsche gen. Samuel Comorofski steg för Dyneburg och blef sedan kiörd af Leyonhufwudh.*

³³ B. Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej: studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń 2018, przyp. 218, s. 282 oraz opis ilustracji nr 13 – Dyneburg.

³⁴ Łopatecki, Walczak, *op.cit.*, s. 244.

w sześciu kompaniach. Z Kokenhausen ariergarda korpusu z regimentem Pleitnera ruszyła na Poswol w Wielkim Księstwie Litewskim. Stamtąd oddziały przeszły większą część zachodniej Żmudzi. W sierpniu hetman wielki litewski Janusz Radziwiłł zawarł porozumienie ze Szwecją, na mocy którego zatwierdzono w październiku w Kiejdanach protektorat króla szwedzkiego nad Wielkim Księstwem Litewskim. Po drodze do granicy z Koroną Pleitner egzekwował z nadwyżką ustalone w porozumieniu podatki³⁵, na co żaliła się szlachta żmudzka. Trasę końcowego odcinka drogi korpusu przez Żmudź, a następnie do Lutocina (ok. 50 km na południowy wschód od Brodnicy) znamy ze szczegółami z mapy przemarszu – 21 szkiców wykonanych przez Wilhelma van Banckena³⁶. Ten młodszy oficer był zapewne bratem żony Pleitnera, Ewy van Bancken, który zaciągnął się do wojska szwedzkiego. Pod okiem szwagra Wilhelm uczył się sztuki kartografii przydatnej w dalszej karierze.

Z Brodnicy opanowanej bez walk pod koniec listopada 1655 r. dwa regimenty piechoty fińskiej, w tym Pleitnera, skierowano w kierunku Grudziądza, a potem Tczewa, gdzie weszły w skład oddziałów generała Gustawa Stenbocka. Wojska szwedzkie zdobyły Tczew 3 stycznia 1656 r., następnie podeszły pod Malbork, gdzie pod wodzą Stenbocka, a potem Magnusa de la Gardie blokowały miasto. Pleitner skorzystał ze względnego spokoju w walkach i przeprowadził żonę z Gdańska do zdobytego niedawno przez Szwedów Elbląga³⁷. W połowie lutego żołnierze Stenbocka zajęli przedmieścia Malborka i zaczęli budować fortyfikacje i baterie do ostrzału zamku i miasta. Wycieczka oblężonych zakończyła się porażką, mieszkańcy pod koniec lutego wpuścili oddziały szwedzkie do miasta. Blokada załogi zamku malborskiego trwała dwa tygodnie, obrońcy poddali się 9 marca na honorowych warunkach. Pleitner nadzorował zapewne budowę fortyfikacji szwedzkich wokół zamku, ponieważ znał dobrze teren z czasów polskiej służby. Wykonał woskową makietę miasta i zamku, z której dowództwo szwedzkie korzystało podczas podejmowania decyzji o ewentualnym szturmie Malborka. Wspomina o niej instygator koronny Daniel Żytkiewicz: „aby ten zamek albo szturmem, albo podkopem wzięli i powieszono z Elbląga instrumenta szturmowe: liny, drabiny, kluby *et id genus*. O podkopanie zda się być *grave*, ale że mogą być, twierdzi indzienier Pleytner, który służył Królowi JMci Władysławowi, i ten miał ze sobą w Elblągu miasto i zamek malborski z wosku *exacte* odlepiony”³⁸. Regiment pozostawał w obozie poza miastem do początków kwietnia – z tego okresu pochodzi prawdopodobnie mapa Pleitnera umocnień Malborka z dokładnym oznaczeniem domów oraz dodanych ołówkiem pozycji artylerii i moździerzy ostrzeliwujących zamek malborski

³⁵ Riksarkivet, Sztokholm, Esplunda arkiv., vol. 1 : 20, no. 155, Jerzy Białozor do Bengta Skytte, Remigola, 1 I 1655 r.

³⁶ Łopatecki, Walczak, *op.cit.*, s. 242–289.

³⁷ Będzie tam ona pozostawać wraz z córką Anną Rupertiną do swej śmierci w 1660 r. Król Jan Kazimierz po wizycie w Elblągu w 1651 r. podarował miastu z arsenału warszawskiego dwie zdobyczne wielkie kolubryny moskiewskie (Jednoróg i Achilles) zdobyte pod Smoleńskiem. Ich widok mógł przypominać Pleitnerowi jego smoleńską służbę. Zrabowane przez Szwedów w 1703 r., wykupione parę lat później przez Rosjan, znajdują się w Wojskowo-Historycznym Muzeum Artylerii Wojsk Inżynieryjnych i Łączności w Sankt Petersburgu.

³⁸ *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. Publicystyka – eksorbitancje, projekty – memoriały*, t. 1: 1648–1660, opr. S. Ochmann-Staniszevska, Wrocław 1989, s. 142–152: doniesienie *O szwedzkich z Królem JMcią i Koroną Polską postępach i dalszych zamysłach informacja przez p. Żytkiewicza*, s. 153–154: komentarz.

2. Plan oblężenia Malborka, 1656 – Erik Dahlbergh (?), *Delineatio Geometrica Arcis et Civitatis Marienburgensis in Borussia...*, Warszawa, Biblioteka Narodowa, Magazyn Kartografii, sygn. ZZK 25052. Fot. Polona / Plan of the siege of Malbork, 1656 – Erik Dahlbergh (?), *Delineatio Geometrica Arcis et Civitatis Marienburgensis in Borussia...*, Warsaw, National Library, Cartography Section, inv. no. ZZK 25052. Photo Polona

podczas niedawnego oblężenia³⁹. Zarówno skala planu (1 : 4000), jak i rysunek umocnień są bliźniacze z tymi z planu Getkanta. Pleitner zaktualizował więc jedynie posiadany przerys mapy i przestał prawdopodobnie w piśmie do Magnusa de la Gardie⁴⁰. Plan został dokładnie przekopiowany przez François de la Pointe do mapy Malborka⁴¹ w dziele Samuela von Pufendorfa *De rebus Carolo Gustavo Sueciae Rege gestis...*, Norymberga 1696 (il. 2).

³⁹ Krigsarkivet, Stockholm, sygn. SE/RA/81001/#/0633:00001, *Marienburg in Preissen stadt und schloss*, 1656, 46 × 33 cm, skala ok. 1 : 4000, także, w: Łopatecki, Walczak, *op.cit.*, s. 330.

⁴⁰ Riksarkivet, Stockholm, sygn. V. E 1526- de la Gardieska samlingen. Magnus Gabriel de la Gardies samling. RA/720222.006, Johann Pleitner do Magnusa de la Gardie, Malbork, marzec 1656.

⁴¹ Biblioteka Narodowa, Warszawa, Magazyn Kartografii, sygn. ZZK 25052, *Delineatio Geometrica Arcis et Civitatis Marienburgensis in Borussia...*, miedzioryt, 25 × 31,5 cm – skala zmniejszona ze skali oryginału 80 prętów reńskich do 50 prętów. Zachowane z oryginału lokalizacje artylerii i moździerzy oblegających miasto Szwedów, jak również układ ulic i część legendy Pleitnera.

BRODNICA

W kwietniu oddział przeniesiono do Brodnicy jako załogę miasta. Komendantem garnizonu w składzie dwóch kompanii został 8 czerwca 1656 r.⁴² pułkownik Pleitner⁴³. W końcu maja pozostałe kompanie regimentu dyslokowano do Nowego Dworu pod Warszawą, do oddziałów księcia palatyna Dwu Mostów (biponckiego) Adolfa Jana (młodszy brat króla Karola X Gustawa). Poza drobnymi potyczkami unikały one walki i czekały na przybycie głównych wojsk Karola X Gustawa. Niepełny regiment, bez kompanii Pleitnera, brał udział w zdobyciu Warszawy przez Szwedów w czerwcu 1656 r.⁴⁴. Na początku sierpnia garnizon Brodnicy liczył jedynie ok. 70 żołnierzy łącznie z komendantem⁴⁵. W sierpniu część regimentu wróciła z Warszawy do zgrupowania generała Stenbocka w Prusach Królewskich i przebywała dwa miesiące w Grudziądzu. We wrześniu regiment liczył tylko 356 żołnierzy⁴⁶ w czterech kompaniach (podpułkownika Wilhelma Bocka, majora Johana Frisenskölde, kapitana Arvida Fågelhuvuda i kapitana Fransa Stegelinga). Skierowano go przejściowo do oddziałów blokujących Gdańsk. W grudniu 1656 r. w Brodnicy stacjonowało już tylko 204 żołnierzy. Przegląd stanu całego regimentu na początku 1657 r. wykazał uzupełnienie stanu osobowego, który wynosił prawie 900 żołnierzy w 10 kompaniach (pułkownika J. Pleitnera, podpułkownika W. Bocka, majora Ivara Friesenskölde i kapitanów: A. Fågelhuvuda, Klaesa Fågelhuvuda, Paula Andersa, Lorentza Hästesco, Kristoffera Bölli, Jörgena Krafftiga i Bernharda Bocka⁴⁷). Regiment pozostawał w tym czasie jedynym liczącym się punktem szwedzkiego oporu w Prusach Królewskich. Pleitner wykorzystał czas względnego spokoju na lokalnym teatrze działań wojennych do silnego ufortyfikowania miasta.

Przed wojną Brodnica nie miała właściwie żadnych nowoczesnych fortyfikacji, jedynie przestarzałe mury i wieżę zamkową z czasów krzyżackich⁴⁸ (il. 3). Miasto zostało pierwszy raz zdobyte przez Szwedów pod dowództwem Gustawa II Adolfa w 1628 r.⁴⁹. Pleitner doskonale wykorzystał dogodne naturalne położenie obronne Brodnicy przy budowie fortyfikacji bastionowych i zamienił miasto, a głównie zamek, w niedostępną twierdzę. Prace rozpoczęto w lipcu 1656 r. i zakończono w głównym zarysie w listopadzie, powrócono do nich latem roku następnego⁵⁰ (il. 4). Pleitner wykonał trzy rysunki projektowanych umocnień, m.in. te, które zostały

⁴² Krigsarkivet, Stockholm, sygn. SE/RA/754/2/XV/~0014:00001, J. Pleitner, *Egentlicher Abriess des Schlosses undt der Stadt Strasburgk [...]* mir dem 8 Junij Stili Novi ist uberantwortet worden, mapa, 37 × 51 cm.

⁴³ Zob. S. Augustowicz, *Prusy Książęce jako teatr operacyjny w okresie II wojny północnej 1655–1660*, w: *Wielkie wojny w Prusach. Działania militarne między Wisłą a Niemnem na przestrzeni wieków*, red. W. Gieszczyński, N. Kasperek, Dąbrówno 2010, s. 69–88.

⁴⁴ Zob. M. Nagielski, *Bitwa pod Warszawą 1656*, Warszawa 2007, s. 238–242.

⁴⁵ Krigsarkivet, Stockholm, sygn. SE/KrA/0022/1656/10, *Rullor 1620–1723 – Trupperna i Preussen och Polen April–December 1656*.

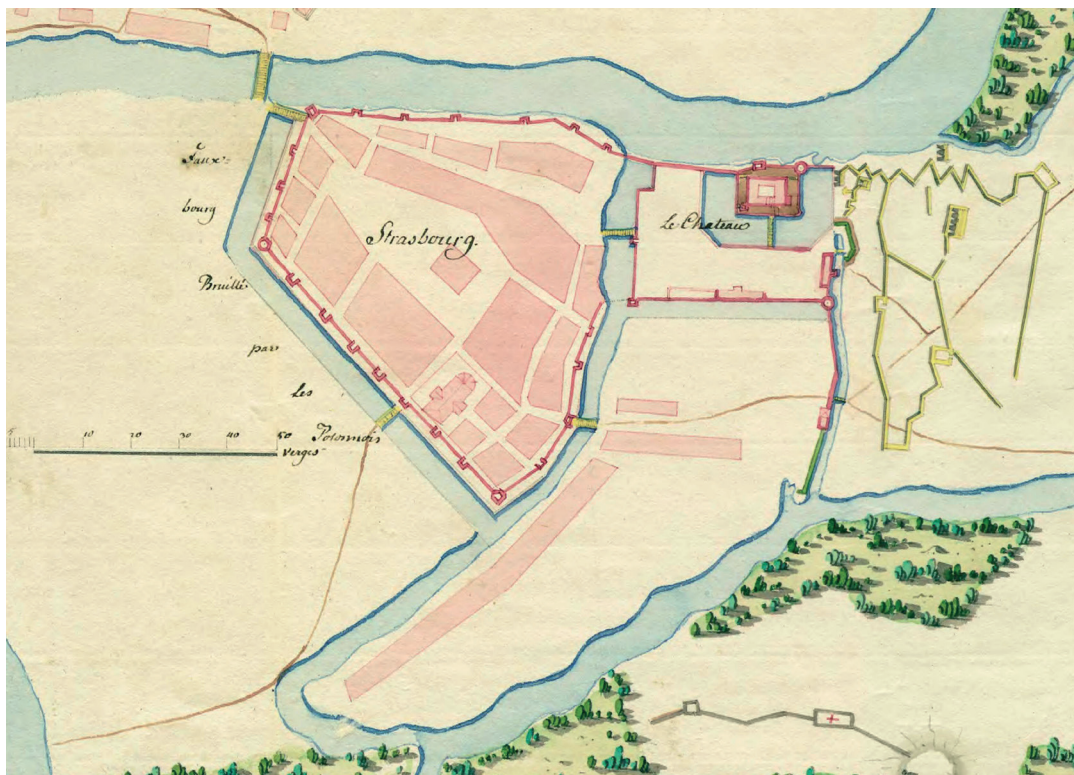
⁴⁶ *Ibidem*, sygn. SE/KrA/0022/1656/5 (1656), *Rullor 1620–1723 – Sverige. Del III. Infanteri*.

⁴⁷ *Ibidem*, sygn. SE/KrA/0022/1657/4, *Rullor 1620–1723 – Sverige. Del III. Infanteri*.

⁴⁸ R. Woźniak, *Fortyfikacje w dawnych Prusach Królewskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 1974, s. 144–146.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 147.

⁵⁰ Opis map Pleitnera – *Cartographica Poloniae...*, s. 60–61, poz. 399, 401. Autorka opracowania podaje błędnie nazwisko Pleisner. Zob. także reprodukcję mapy w: Łopatecki, Walczak, *op.cit.*, s. 320.

3. Mapa Brodnicy z okolicami, 1628 – *Strasbourg 1628 17/9–30/9. Strasbourg med befästningar, Svenska arméns läger*, fragment, Krigsarkivet, Stockholm, sygn. SE/KrA/0425/01/166. Fot. archiwum autora / Map of Brodnica with environs, 1628 – *Strasbourg 1628 17/9–30/9. Strasbourg med befästningar, Svenska arméns läger*, detail, Krigsarkivet, Stockholm, inv. no. SE/KrA/0425/01/166. Photo author's archive

wykorzystane podobnie jak plan Malborka do wykonania miedziorytu umocnień Brodnicy⁵¹ w dziele Pufendorfa (il. 5). Na planie fortyfikacji mierniczego Abrahama Loffmana z 1657 r.⁵² (il. 6) widać zmianę zamierzeń – zmniejszono znacząco zakres prac i skoncentrowano się na okolicach zamku. Znajdujący się na planie osobny szczegółowy opis podaje nazwy dzieł fortyfikacyjnych (oznaczonych literami) i starych umocnień (oznaczonych cyframi). Najpierw – w 1656 r. – wykonano bastion Adolf Jan (A) z fosą przy narożniku zamku nad Drwęcą i dobudowano do niego poniżej dwuramnik (M). Następnie usypano rawelin przylegający do murów przy Baszcie Wodnej z bramą i mostem na łachę piaskową na rzece. W końcu roku wykonano jeszcze mały szaniec między murem miejskim a rzeką, zlokalizowany pomiędzy dwiema małymi basztami. W 1657 r. zrealizowano największy bastion Karol Gustaw (E) o bokach długości

⁵¹ Biblioteka Narodowa, Warszawa, Magazyn Kartografii, ZZK 18 701, *Srazburgam oppidum Prussiae a Campi Marschallo Illustr. D. Com. Gust. Ott. StenBokio Mense Novemb A. 1655 occupat. et novis postea munitioib. circumda*, miedzioryt, 12,5 × 31,5 cm, bez skali.

⁵² Krigsarkivet, Stockholm, sygn. SE/KrA/0406/25/263/004A. Loffman, *Eigentlicher Abriss der Stadt Strassburgk in Welchem Zu Was uff Ihre Königl. Maytt Zu Schweden, unser allergnädigsten Königes und Herres Verordnung, des 1656 und 57 Jahres von Monat Julio ist gebauet Worden...*, mapa, rkps, 63 × 46 cm. Zob. reprodukcja w: Łopatecki, Walczak, *op.cit.*, s. 308–309.

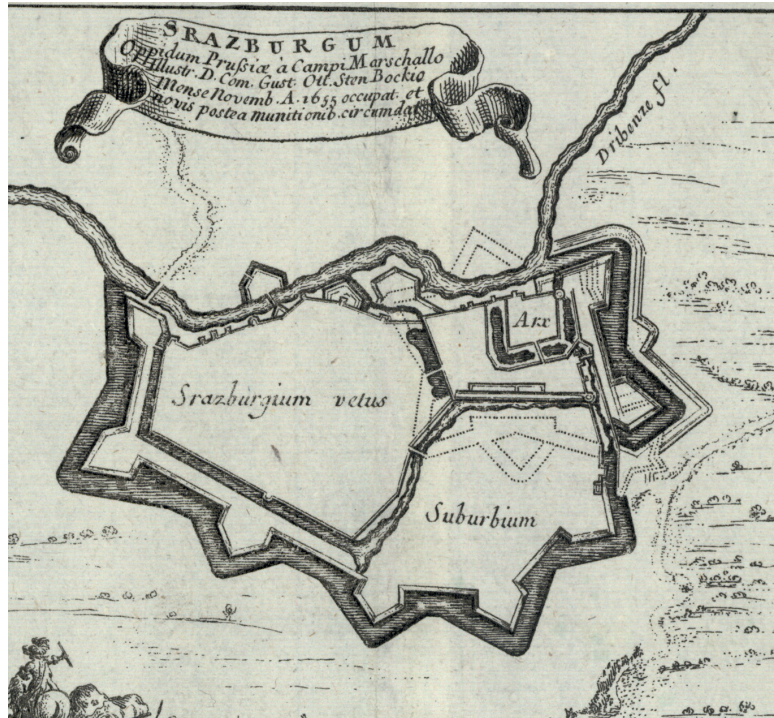

4. Plan nowych umocnień Brodnicy, 1656 – Johann Pleitner, *Die Stadt Strasburg 1656*, Krigsarkivet, Stockholm, sygn. SE/RA/720269/#/0010:00001. Fot. archiwum autora / Plan of new fortifications in Brodnica, 1656 – Johann Pleitner, *Die Stadt Strasburg 1656*, Krigsarkivet, Stockholm, inv. no. SE/RA/720269/#/0010:00001. Photo author's archive

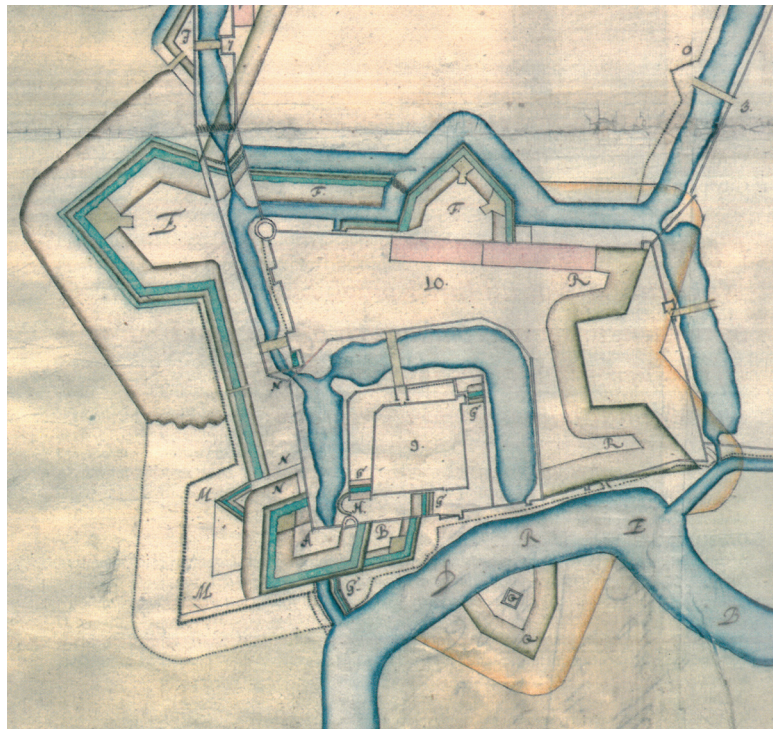
35 m, z barkami 20-metrowymi, przy okrągłej baszcie murów zamkowych, na wschód od bastionu Adolfa Jana wraz z kurtyną między nimi. Dalej usypano mały rawelin (F odwrócona) przed murem miejskim z drogą i bramą do Nowego Miasta na północy, łącząc go kurtyną z bastionem Karol Gustaw. We wschodniej pierzei dziedzińca zamkowego wykonano trzeci bastion zamkowy (F) na zapleczu muru przedzamcza stanowiącego część dawnego pałacu starostwa grodowego (10), którego długoletnim mieszkańcem była królowna Anna Wazówna. Na dziedzińcu zamkowym wzniesiono trzy krótkie wały (G, H) między budynkiem starego zamku i jego wewnętrznymi murami dla zabezpieczenia bramy zamkowej. Wschodni bark bastionu Adolf Jean zabezpieczono nadszańcem (B), gdzie ustawiono działo 12-funtowe dla ostrzału wzdłuż starych murów miejskich. Na południowej pierzei dziedzińca zamkowego usypano dzieło rogowe (R) o froncie obronnym długości 70 m, z dwoma półbastionami z 20-metrowymi bokami i 15-metrowymi barkami. W ten sposób zamknięto zamek wraz z dziedzińcami w pełnym poligonalnym pierścieniu obronnym.

Drobnymi dziełami fortyfikacyjnymi uzupełniono również istniejące mury krzyżackie okalające miasto. Przy wyjeździe z Bramy Grudziądzkiej usypano mały dwuramnik z przejazdem. Przy bramnej Baszcie Mazurskiej wykonano bastion przylegający do rzeki z mostem. Większość nowych umocnień zabezpieczono częstokołem wbitym w podnóże wałów przed fosą

5. Plan fortyfikacji Brodnicy, według rysunku Pleitnera (il. 4) w: S. Pufendorf, *De rebus a Carolo Gustavo Sueciae...*, Srazburgum (sic!) Oppidum Prussiae à Campi Marschallo Illustr. D. Com. Gust. Ott. Sten Bockio Mense Novemb. A. 1655 occupat. et novis postea munitionib. Circumdat, Biblioteka Narodowa, Warszawa, sygn. ZZK 18 701. Fot. Polona / Plan of fortifications in Brodnica, after a drawing by Pleitner (ill. 4), in: S. Pufendorf, *De rebus a Carolo Gustavo Sueciae...*, Srazburgum (sic!) Oppidum Prussiae à Campi Marschallo Illustr. D. Com. Gust. Ott. Sten Bockio Mense Novemb. A. 1655 occupat. et novis postea munitionib. Circumdat, National Library, Warsaw, inv. no. ZZK 18 701. Photo Polona

6. Plan umocnień Brodnicy, 1657 – Abraham Loffman, *Eigentlicher Abriss der Stadt Strassburgk [...] des 1656 und 57 Jahres von Monat Julio ist gebauet Worden*, Krigsarkivet, Stockholm, sygn. SE/KrA/0406/25/263/004. Fot. archiwum autora / Plan of fortifications in Brodnica, 1657 – Abraham Loffman, *Eigentlicher Abriss der Stadt Strassburgk [...] des 1656 und 57 Jahres von Monat Julio ist gebauet Worden*, Krigsarkivet, Stockholm, inv. no. SE/KrA/0406/25/263/004. Photo: author's archive

i biegnącym od bastionu Karol Gustaw w kierunku zachodnim do Drwęcy i dalej jej brzegiem do rawelinu przy Bramie Mazurskiej, i dalej wzdłuż starej fosy miejskiej okalającej miasto do rawelinu między murem zamkowym a Nowym Miastem. Naprzeciw zamku, po drugiej stronie rzeki, wykonano rawelin (Q) o 15-metrowych bokach z małą redutą w środku. Pozostałości nowych umocnień wokół zamku brodnickiego widoczne są jeszcze na planie miasta w skali 1 : 5500⁵³ Johanna Steinera z 1743 r.⁵⁴. Zachowały się jeszcze pozostałości nasypów trzech bastionów zamkowych oraz resztki rawelinu przy Baszcie Mazurskiej. Do dziś z ziemnych umocnień nie pozostało śladu.

Większości zmodyfikowanych względem pierwotnego projektu bastionów i rawelinów z planu Loffmana prawdopodobnie nie wykonano, gdyż nie ma ich w legendzie. Wysokość wałów szacowano na 6 m, a szerokość w podstawie na 27 m; szerokość fosy na dnie wynosiła 24 m przy jej głębokości prawie 6 m⁵⁵. W każdym razie sam stary zamek brodnicki z podwójnymi jeszcze krzyżackimi murami został dodatkowo silnie ufortyfikowany z trzech stron, a przejście przez rzekę Drwęcę zabezpieczone rawelinem z wewnętrzną redutą. Dzięki umocnieniom, dyscyplinie i wytrzymałości fińskich żołnierzy Pleitner mógł przetrwać w Brodnicy trzy i pół roku.

Podjazdy polskie docierały do Brodnicy w kwietniu 1656 czy styczniu 1657 r., czyniąc pewne szkody. Na początku lipca 1656 r. był w niej przejazdem król Karol X Gustaw, który zapewne zatwierdził rozpoczęte już przez Pleitnera prace fortyfikacyjne. Książę siedmiogrodzki Jerzy II Rakoczy przebywał w mieście 13 czerwca 1657 r. Pleitner był zdeterminowanym i surowym dowódcą, jak pisze o nim Pufendorf: „raz po raz wypadając z Brodnicy, pościagał do miasta niemało łupów i jeńców, a ponieważ Polacy spalili młyny jego miasta, zmuszono jeńców, aby mąkę mełli ręcznymi żarnami”⁵⁶. Zapewne to też jeńcy wraz z mieszkańcami miasta byli zatrudnieni przy wznoszeniu wałów. Wysyłane przez Pleitnera podjazdy na rekonesans nawet oddalonych okolic miasta często grabiły i mordowały mieszkańców okolicznych miejscowości. W Skrwilnie w 1658 r. jego fińscy żołdacy zamordowali w kościele podczas mszy księdza, który nie chciał wyjawiać miejsca przechowywania kosztowności kościelnych⁵⁷.

Mimo wysiłków Pleitnera w zapewnieniu jak najlepszej obrony i samowystarczalności miasto oddalone od głównych wydarzeń wojennych stawało się samotną wyspą odciętą od głównych sił szwedzkich. Pod koniec listopada 1659 r. Brodnica została otoczona przez oddziały polskie pułkownika Henryka Dönhoffa. Odcięty od swoich wojsk i bez żadnej nadziei na odsiecz, Pleitner po pertraktacjach z Dönhoffem skapitulował 10 grudnia – za gwarancję swobodnego wyjścia ze swoimi 500 żołnierzami i paroma działkami⁵⁸. W Prabutach ocalałe resztki garnizonu zostały zaaresztowane przez oddział elektorski na rozkaz Bogusława Radziwiłła, gubernatora

⁵³ Skalę obliczono, przyjmując krok chełmiński jako 75 cm, a szerokość rysunku planu na 28,5 cm.

⁵⁴ *Toruń i miasta Ziemi Chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, red. M. Biskup, Toruń 1998, s. 160, rys. 112.

⁵⁵ Woźniak, *op.cit.*, s. 148.

⁵⁶ S. Pufendorf, *De rebus a Carolo Gustavo Sueciae rege gestis commentariorum libri septem elegantissimi tabulis aeneis exornati cum triplici indice*, Norimberga 1729, s. 469.

⁵⁷ S. Kostanecki, *Odkrycie skarbu w Skrwilnie w pow. rypińskim*, „Notatki Płockie”, r. 6, 1961, nr 20, s. 32–34, tu: 33.

⁵⁸ B. Radziwiłł, *Autobiografia*, red. T. Wasilewski, Warszawa 1979, s. 164.

Prus Książęcych. Radził we wspomnieniach tak opisuje tę akcję: „dowiedziawszy się, że pan Pleitner z Brodnicy wyszedłszy, bez paszportu mego przez księstwo kurfirsztu J.M. pruskiego przechodzi, kazałem oberszterowi Hilowi powziąć z ludźmi wszystkimi i z parą działek i do Królewca przyprowadzić”⁵⁹. Zarówno Szwedzi, jak i Polacy domagali się u elektora zwolnienia Pleitnera i jego żołnierzy z więzienia w Brunsberdze (Braniewie). Odzyskali oni wolność dopiero po zawarciu 3 maja 1660 r. pokoju w Oliwie⁶⁰.

Po powrocie do Elbląga niektórzy jego oficerowie oskarżyli go o zdradę i przedwczesną kapitulację. W czasie procesu został oczyszczony z zarzutów, oskarżycieli zaś zmuszono do odwołania oszczerstw⁶¹. Jesienią regiment Pleitnera odwołano z Elbląga do Rygi. Dwie kompanie pod dowództwem podpułkownika Wilhelma Bocka i kapitana Samuela Bocka stacjonowały w mieście, pozostałe z pułkownikiem Pleitnerem udały się na początku 1661 r. z powrotem do Finlandii. Sam Pleitner zrezygnował z dowództwa i został abdikowany 30 listopada 1661 r. Następnym dowódcą regimentu Björneborg (Pori) był pułkownik Henryk Fleming⁶².

OSTATNIE LATA

W następnym roku wraz z córką Anną Rupertiną⁶³ Pleitner wrócił do brata⁶⁴ w Weinbergu w Nadrenii. Ten jako zaufany dworzanin⁶⁵ elektora Palatynatu Reńskiego Karola Ludwika Wittelsbacha załatwił dla Pleitnera – zapewne dzięki protekcji Karola Ludwika Wittelsbacha – odpowiedni angaż w niedalekim Strasburgu. W 1662 r. Pleitner został zatrudniony jako dowódca miejskiego regimentu piechoty (landmilicji)⁶⁶. Zaangażowany był również w modernizację wałów miejskich – bogate alzackie miasto dbało o fortyfikacje, które były w miarę potrzeb przebudowywane. W okolicy bramnych baszt, Rzeźniczej (Metzgertor) i Szpitalnej (Spitaltor), w południowej części obwałowań, kurtyna między bastionami o tych samych nazwach była najdłuższa w linii poligonalnej fortyfikacji obwodowej. Odległość między nimi wynosiła ok. 400 m,

⁵⁹ *Ibidem*, s. 144–145.

⁶⁰ J. Krzemiński, *Miasto i zamek malborski z wosku exacte odlepiiony. Glosa o Johannie Pleitnerze*, w: *Praeterita posteritati. Studia z historii sztuki i kultury ofiarowane Maciejowi Kilarskiemu*, opr. M. Mierzwiński, Malbork 2001, s. 219–231, tu: 226–227.

⁶¹ Informacje od stowarzyszenia weteranów zob. przyp. 29.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ Jedyne dziecko Pleitnera – córka Anna Rupertina Fuchs (1657–1722), urodzona w Elblągu 19 XII 1657 r. Jej ojcem chrzestnym był książę Dwu Mostów (biponcki) Adolf Jan, brat króla Karola X Gustawa. Po śmierci ojca przez pewien czas mieszkała u krewnych w Norymberdze, następnie wychowywała się u stryja w Weingarten, po czym wróciła do Norymbergi, a następnie przebywała na dworze Christiana Augusta Wittelsbacha, hrabiego Palatynatu-Sulzbach. W wieku prawie 40 lat została żoną Georga Ch. Fuchsa, dyrektora szkoły łacińskiej w Sulzbach. Była jedną z pierwszych znanych kobiet poetek niemieckiego baroku. Pod pseudonimem *Daphne* wydano dwa zbiory jej uduchowionej poezji religijnej, w tym pieśń Hioba wzorowaną zapewne na poemacie jej dziadka Leonharda.

⁶⁴ Syn brata, Philipp Friedrich, służył podobnie jak stryj w armii, tym razem palatynatu nadreńskiego, również jako inżynier i kapitan, podobnie jego wnuk Johann Adam był w armii biskupstwa Würzburg inżynierem i kapitanem artylerii oraz wykładowcą fortyfikacji i artylerii na Uniwersytecie Juliusza i Maksymiliana w Würzburgu.

⁶⁵ *Schreiben des Kurfürsten Karl Ludwig von der Pfalz und der Seinen*, red. W.L. Holland, Tübingen 1884, s. 264.

⁶⁶ Riksarkivet, Stockholm, Skoklostersamlingen II. Personarkiv, sygn. RA/720795.012, Johann Pleitner do Carla Gustafa Wrangla, Strasburg, 27 IV 1663 r.

gdy skuteczny zasięg ówczesnej broni palnej wynosił niewiele ponad 200 m. Pleitner wraz z architektem miejskim, inżynierem Johannem Arhardtem, zaproponowali umieszczenie w fosie w środku odległości między wspomnianymi bastionami rawelinu, przez który przechodziła droga do miasta, przez Bramę Szpitalną⁶⁷. Rawelin o wymiarach boków 45 m i podstawie 75 m z bramą wjazdową wykonano w 1665 r., już po śmierci Pleitnera, kosztem 10 tys. florenów⁶⁸. Widać go na samym dole wizerunku fortyfikacji miasta na owalnym, pięknym srebrnym medalu Strasburga z 2. połowy XVII w.⁶⁹ (il. 7). Rawelin przetrwał 240 lat i został zniesiony dopiero pod koniec niemieckiej okupacji Alzacji (il. 8) na początku XX w.⁷⁰, podczas rozbudowy uniwersytetu strasburskiego. Obecnie znajdują się tu budynki uniwersyteckie wydziału medycznego.

Na początku 1664 r. Pleitner przyjął ofertę bliskiej mu Norymbergi na stanowisko pułkownika pod czerwono-białym sztandarem frankońskiego pieszego regimentu miejskiego przygotowywanego na wojnę Rzeszy i monarchii Habsburgów z Turcją (Portą Otomańską). Norymberga, jako największe miasto frankońskiego okręgu Rzeszy, była zobowiązana na mocy decyzji Reichstagu do wystawienia na swój koszt oddziału wojska dla pomocy cesarzowi, którego ziemie (Węgry) zagrożone były najazdem tureckim. Po targach z innymi miastami obwodu Norymberga wystawiła głównie na swój koszt duży regiment piechoty i dowódcę oddziału kawalerii. Komendantem pułku piechoty z 1821 żołnierzami został Johann Pleitner. Pozostałych oficerów do lukratywnej służby rada miejska wybrała w większości wśród mieszczan wprawdzie bez żadnego doświadczenia w wojennym rzemiośle, ale związanych z miejskim patrycjatem. Do małego, dobrze opłacanego sztabu regimentu oprócz dowódcy, Pleitnera, powołany został jako komisarz oddziału Georg Scheurl (uprzednio karany za zdradę w wojskach cesarskich w czasie wojny trzydziestoletniej) oraz prowiantmistrz Caspar Stör, złoty młodzieniec z Norymbergi. Audytor (sędzia wojskowy), pastor i osobisty sekretarz Pleitnera byli również mieszczanami norymberskimi⁷¹.

Rada miasta żądała od Pleitnera dostarczania raportów z postępu marszu oddziału na miejsce boju. W końcu kwietnia regiment składający się z 10 kompanii wyruszył w długi i – jak się okazało – wyczerpujący, ponaddwumiesięczny marsz na Węgry. Do Altenburga (Mosonmagyaróvár) dotarł 18 czerwca wraz ze szwabskimi i westfalskimi regimentami piechoty⁷². Dalej oddziały maszerowały do Ödenburga (Sopron) na miejsce zbiórki oddziałów Rzeszy, gdzie stawiły się 20 czerwca. Dwa dni później, po przybyciu wszystkich oddziałów w liczbie ok. 9 tys.

⁶⁷ F. von Apell, *Geschichte der Befestigung von Strassburg i. E. vom Wiederaufbau der Stadt nach der Völkerwanderung bis zum Jahre 1681*, Strasburg 1902, s. 281.

⁶⁸ *Ibidem*.

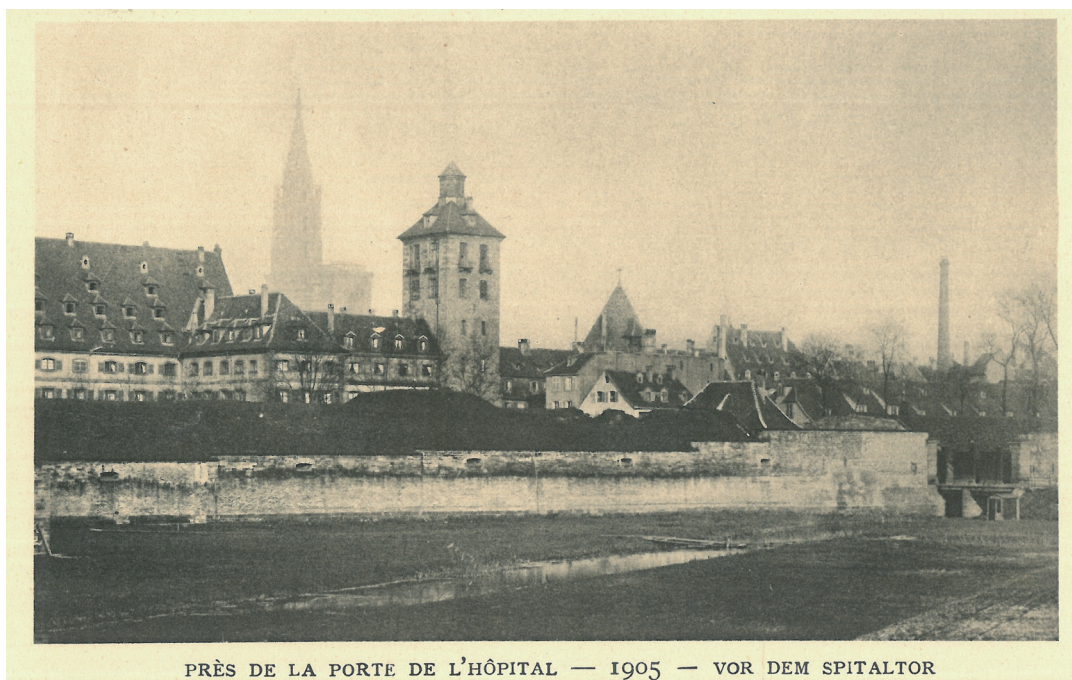
⁶⁹ Medal 47 × 37 mm, srebro, Landesmuseum Württemberg, Stuttgart, Münzkabinett, sygn. MK 22945, napis nad panoramą miasta: VRBEM CHRISTE TVAM SERVAVI (Zachowaj Chrystusie swoje miasto), rawelin widoczny w centrum u dołu.

⁷⁰ M. Waton, *Les enceintes de Strasbourg à travers les siècles*, „In Situ. Revue des patrimoines”, 2011, nr 16, s. 25, <https://journals.openedition.org/insitu/442> (dostęp: 5 XII 2019 r.).

⁷¹ F. Willax, *Reichskreis und Städtebundnis. Zur politik des Nürnberger Rates 1663–1672*, „Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg”, t. 69, 1982, s. 283–303, tu: 285.

⁷² H. Kunnert, *Der Anmarsch der Reichsarmee zur Schlacht bei St. Gothard – Mogersdorf (1664)*, „Burgenländische Heimatblätter”, t. 26 (1964), s. 51–63, tu: 53–54.

7. Rawelin Pleitnera / Arhardtta u dołu fortyfikacji na srebrnym medalu wolnego miasta Rzeszy Strasburga (Alzacja) wybitym po 1665, Landesmuseum Württemberg, (Stuttgart), Münzkabinett, sygn. MK 22945. Fot. archiwum autora / Pleitner / Arhardt ravelin at the bottom of fortifications on a silver medal of the Free City of the Reich Strasbourg (Alsace) struck after 1665, Landesmuseum Württemberg (Stuttgart), Münzkabinett, inv. no. MK 22945. Photo author's archive

8. Rawelin Pleitnera / Arhardtta przed Bramą Szpitalną (Spitaltor) na pocztówce z widokiem Strasburga z 1905. Fot. archiwum autora / Pleitner / Arhardt ravelin before the Hospital Gate (*Spitaltor*) in a 1905 postcard with a view of Strasbourg. Photo author's archive

żołnierzy, odbyło się uroczyste powitanie z trzykrotną salwą z moździerzy i biciem w werble⁷³. Następnego dnia, 23 czerwca, wojska ruszyły trasą Güns (Kőszeg), Lukitschhof (Lukácsháza), Rechnitz (Rohonc), Dürnbach (Inced), Burg (Óvár) do Hannersdorf (Sámfalva), gdzie założono obóz. Ze względu na wysokie temperatury i ciągłe deszcze oraz fatalne zaopatrzenie w żywność i wodę wielu żołnierzy chorowało, część dezercerowała. W obozie w Hannersdorf doliczono się nieco ponad 7 tys. żołnierzy piechoty. Oddział Pleitnera miał teraz ok. 1650 żołnierzy, nie licząc oficerów i podoficerów. 29 czerwca wojsko zaczęło marsz do Fürstenfeld i dalej w ciągłym deszczu do Deutsch-Kaltenbrunn (Némethidegkút)⁷⁴. Przez Rudersdorf (Radafalva), Fürstenfeld (Fölöstöm), Fehring, Radkersbrug, Rechnitz (Rohonc) oddziały dotarły do Belicy (Belicza) 10 lipca. Na miejsce spotkania wszystkich sił koalicji chrześcijańskiej (wojsk cesarskich, miast Rzeszy i posiłkowej armii francuskiej) wyznaczono okolice Neumarkt (Farkasfalva) nad Rabą (Rába) – obecnie w tym miejscu rzeka graniczna między Austrią i Węgrami, gdzie zbudowano most żyłwowy. Ostatni odcinek drogi oddziały miast Rzeszy szły wyczerpującym marszem z Muraszombat do St. Gotthard (Szentgotthárd) przez dwa dni, podczas burzy i w ciągłym ulewnym deszczu, przez bagna, gdzie utopiły się wozy taborowe. W nocy z 26 na 27 lipca, rozproszone i wycieńczone morderczym marszem, zostały w końcu rozkwaterowane nad Rabą przy wiosce Mogersdorf (Nagyfalva)⁷⁵. Podczas marszu przez Węgry Pleitner w raportach do Rady narzekał na wieczne spory między swymi oficerami⁷⁶.

Wojska koalicji państw chrześcijańskich pod dowództwem głównodowodzącego, feldmarszałka Raimonda Montecuccolego, skoncentrowane na lewym brzegu Raby, 30 lipca 1664 r. rozstawiono w następujący sposób: w centrum przy wiosce Mogersdorf stały regimenty piesze i konne miast Rzeszy w sile ok. 6800 piechoty i 1500 jazdy, z ich prawej strony siły cesarskie liczące 5000 piechoty i 5900 konnicy. Na lewym skrzydle wojska francuskie hrabiego Jeana de Coligny-Saligny z 3500 piechoty i 1900 konnicy. Po drugiej stronie rzeki znajdowała się dwukrotnie większa armia turecka wielkiego wezyra, Ahmeda Köprülü, o liczebności szacowanej na co najmniej 60 tys. żołnierzy. Wczesnym rankiem 1 sierpnia 1664 r., o godzinie 6 rano, Turcy rozpoczęli bitwę niespodziewanym przejściem ok. tysiąca janczarów i spahisów (lekkiej jazdy) przez bród w zakolu rzeki, pod osłoną kanonady własnej artylerii. Zaatakowali słabe posterunki piechoty Rzeszy, w sile od 200 do 300 żołnierzy, ustawione na brzegu rzeki, które pod naciskiem wroga wycofały się do wioski Mogersdorf. Podczas tej potyczki następne oddziały tureckie w sile 3 tys. jazdy i podobnej liczby piechoty – janczarów – przepравиły się przez rzekę, a część jeźdźców tureckich i piechoty uderzyła na obóz regimentów Rzeszy przy zachodnim krańcu wioski (il. 9). Oddziały były zupełnie zaskoczone i nieprzygotowane do odparcia ataku. Nieostrzelani żołnierze, nie stawiając zbytnio oporu, ratowali się ucieczką⁷⁷. Około 7 rano frankoński pułk Pleitnera pierwszy przyjął uderzenie

⁷³ *Ibidem*, s. 55.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 58.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 60.

⁷⁶ Willax, *op.cit.*, s. 286.

⁷⁷ A. Thalhammer, *Die Schlacht bei St. Gotthard-Mogersdorf am 1. August 1664*, „Truppendienst. Magazin des Österreichischen Bundesheeres”, t. 340, 2014, z. 4, s. 302–303.

wroga; przeraźliwy krzyk bojowy Turków wywołał panikę. Pleitner, widząc zbliżające się liczne oddziały janczarów, miał powiedzieć swemu komisarzowi: „Wróg nadciąga na nas w wielkiej liczbie. Jak się mu przeciwstawić i walczyć z taką siłą z tak małym oddziałem? Nie ma w pobliżu żadnego generała, nikt nie trąbi na alarm, nie ma szyku bojowego. Bogu tylko biadać. Więc teraz można tylko ofiarnie walczyć i ginąć”⁷⁸. Muszkietrzy lewego skrzydła regimentu oddali jedną nierówną salwę, ale stłoczeni ze strachu pikinierzy nie byli w stanie zasłonić ich dla ponownego załadowania muszkietów. Pułkownik Pleitner został postrzelony w prawą nogę – prawdopodobnie graniastą, sześcienną kulą, używaną przez janczarów, która powodowała głębokie rany i wykrwawienie – i padł na ziemię. Muszkietrzy z prawego skrzydła regimentu oddali także niecelną salwę, która nie szkodziła przeciwnikowi. Pikinierzy również tutaj nie mogli osłonić muszkietów, w chaosie raniąc pikami ich i siebie. Na widok odciętej przez janczarów głowy dowódcy pikinierzy, muszkietrzy i część oficerów oraz podoficerów wraz z komisarzem Scheurlem porzucili broń i z częścią chorążych rzucili się do bezładnej ucieczki⁷⁹. Kontratak pozostałych regimentów i częściowo piechoty cesarskiej załamał się. Do panicznej ucieczki przyłączyły się pozostałe cztery regimenty piesze Rzeszy⁸⁰. Po bitwie część oficerów i podoficerów za tchórzostwo wyrokiem doraźnego sądu wojskowego została rozstrzelana, część infamowana (pozbawiona czci)⁸¹. Regiment frankoński stracił podczas walki i ucieczki 170 żołnierzy⁸² i oficerów. Chaos w centrum wojsk chrześcijańskich powstrzymano dopiero ok. 10 rano. Część kawalerii cesarskiej z Francuzami odbiła Mogersdorf, Montecuccoli zaś z większością regimentów cesarskich zepchnął Turków do brzegów Raby. Po południu Montecuccoli zarządził drugi potężny kontratak, w którym uczestniczyło 15 tys. żołnierzy, tym razem zaskoczeni Turcy dali się wypchnąć bez większego oporu na drugi brzeg rzeki. W końcu obie armie 5 sierpnia odmaszerowały z miejsca bitwy. 9 sierpnia 1664 r. strony podpisały w Eisenburgu (Vasvár) rozejm na 20 lat. Turcy zachowali jednak nabytki terytorialne z poprzedniego roku⁸³. Dopiero 20 lat później zostali rozgromieni pod Wiedniem, tym razem z decydującym udziałem wojsk króla Jana III Sobieskiego.

Bitwa pod St. Gotthard (Mogersdorf) wykazała słabość i brak wyszkolenia oddziałów pieszych miast Rzeszy. Pleitner miał zbyt mało czasu, aby odpowiednio wyszkolić rekrutów, miał też związane ręce z powodu pozycji społecznej oficerów pochodzących z patrycjatu miejskiego, których nie mógł zdyscyplinować. Pleitner został pochowany na zachód od wioski Mogersdorf we wspólnym grobie wraz ze swym zastępcą, podpułkownikiem von der Beckiem, i majorem Butlerem⁸⁴. W 1840 r. postawiono tam w miejscu drewnianego krzyża kamienny po-

⁷⁸ *Teutsche Waffen wider der Türcken. Das ist Vernünftige Betzachtung alles dessen Was von dem Eintritt dieses 1664 Jahrs [...] bey [...] Wolraht und Frischmuth / discurrirt und erwogen*, b.m.w., 1664, s. PIII.

⁷⁹ J. von Stauffenberg, *Gründliche, wahrhaftige und unpartheische Relation des blutigen Treffens [...] gehalten den 1. Augusti an: 1664 bey S. Gotthard in Ungarn*, Regensburg 1665, s. 32–33.

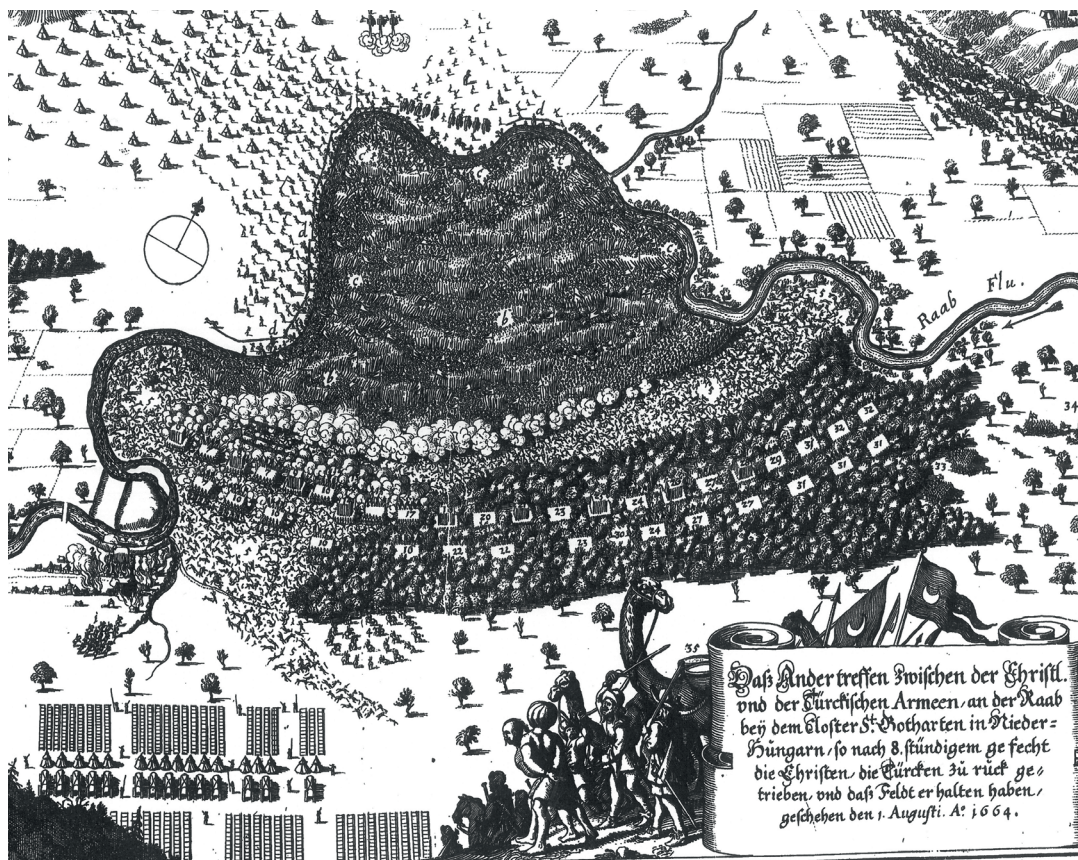
⁸⁰ Thalhammer, *op.cit.*, s. 303.

⁸¹ Stauffenberg, *op.cit.*, s. 32–33.

⁸² *Teutsche Waffen wider der Türcken...*, s. QII – podczas przeglądu wojsk Rzeszy 14 VIII 1664 r. regiment frankoński liczył łącznie z chorymi i rannymi 1481 żołnierzy.

⁸³ Thalhammer, *op.cit.*, s. 306–307.

⁸⁴ *Teutsche Waffen wider der Türcken...*, s. QII–QIII.

9. Atak janczarów przez rzekę Rabę podczas bitwy pod St. Gotthard, 1664 – pułk Pleitnera (30) pokazany na wysokości głowy wielbłąda. Repr. za: *Theatrum Europaeum*, t. 9, red. M. Meyer, Frankfurt am Main, 1672, po s. 1226 / A Janissaries' attack across the River Raab during the Battle of St. Gotthard, 1664 – Pleitner's regiment (30) shown at the height of the camel's head. Repr. after: *Theatrum Europaeum*, vol. 9, ed. M. Meyer, Frankfurt am Main, 1672, after p. 1226

mnik (*Weisse Kreutz*), z napisami w czterech językach, poświęcony pamięci tych, którzy padli za „Cesarza, Wiarę i Ojczyznę”⁸⁵ (il. 10).

Prestiż Norymbergi wśród innych miast Rzeszy został poważnie obniżony z powodu tchórzostwa regimentu, malwersacji finansowych wyższych dowódców oraz procesów i wyroków przed sądami wojskowymi wielu oficerów⁸⁶. Również rozpaczliwy stan ocalałych żołnierzy, których niecałych tysiąc wróciło do Norymbergi na początku listopada 1664 r., świadczył o zaniedbaniach i braku troski miasta wobec oddziału. Miasto mimo to wdało się w polemikę z Johannem von Stauffenbergiem, kwatermistrzem generalnym i przedstawicielem dowództwa wojsk sojuszniczych w regimencie frankońskim, którego relację uznano za kłamliwą, a autora za niegodnego zaufania. Miasto w zemście za wydanie relacji nie zgodziło się na mianowanie

⁸⁵ Parę lat temu ustawiono niedaleko krzyża małe kamienne upamiętnienie Turków poległych w tej bitwie.

⁸⁶ Willax, *op.cit.*, s. 285.

10. Marmurowy krzyż niedaleko Mogersdorf na zbiorowej mogile żołnierzy miast Rzeszy i Cesarstwa poległych w bitwie pod St. Gotthard w 1664. Fot. archiwum autora / Marble cross near Mogersdorf on a mass grave of soldiers of the cities of the Reich and Empire fallen in the 1664 Battle of St. Gotthard. Photo author's archive

Stauffenberga pułkownikiem⁸⁷. Dla celów propagandowych zamówiono u znanego norymberskiego artysty, Jakoba von Sandrarta, wykonanie sztychu z portretem Pleitnera jako „frankońskiego bohatera”⁸⁸ (il. 11). Poniżej wizerunku pułkownika umieszczono pochwalne epitafium lokalnego wierszoklety, S. de Vandta, które w wolnym tłumaczeniu autora brzmi:

Dzielnego frankońskiego bohatera, służbę, umysł i talent
Pięciu królom na polach bitew poświęcił,
Przez dwakroć dwadzieścia lat na wojnach sławę zyskał,
Niejedną twierdzę w trudzie i mozołę wzniósł,
Plany, które nam przekazał, a o tym, czego jeszcze dokonał,

⁸⁷ *Ibidem*, s. 286.

⁸⁸ Die Porträtsammlung der Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, sygn. A16623/II4224a, *Johann Pleitner, deß Hochlöbl. Fränckischen | Krayßes, wie auch der deß H. Römischen Reichs Stadt | Nürnberg über dero Regiment zu Fuß, gegen dem Erbfeind | bestalter gewesener Obrister*, miedzioryt, 21 × 13 cm.

11. Johann Pleitner jako pułkownik frankońskiego regimentu, w szczycie herb z uzbrojoną w miecz łapą niedźwie-
dzą, u dołu tekst wierszowanego epitafijnego panegiryku, w: *Johann Pleitner, deß Hochlöbl. Fränckischen / Krayßes*
[...] *bestalter gewesener Obrister*, Die Porträtsammlung der Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, sygn. A16623/
II4224a. Fot. Die Porträtsammlung der Herzog August Bibliothek / Johann Pleitner as a colonel of the Franconian
regiment, at the top a coat of arms with a bear's paw wielding a sword, at the bottom a versed epitaph panegyric,
in: *Johann Pleitner, deß Hochlöbl. Fränckischen / Krayßes* [...] *bestalter gewesener Obrister*, Die Porträtsammlung
der Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, inv. no. A16623/II4224a. Photo Die Porträtsammlung der Herzog August
Bibliothek

Będą potomni w obcych językach czytali,
Dla nas niech wystarczy, że nawet rzeka Raba,
Nad którą poległ w bitwie, musiała się zasmucić.

Z podanej powyżej informacji wynika, że wojaczkę zaczął już w 1624 r., prawdopodobnie w wojskach Zjednoczonych Prowincji Niderlandzkich, zakończył zaś w służbie wolnego miasta Rzeszy, Strasburga. Pięciu królów to niewątpliwie: Stadhouder Zjednoczonych Prowincji Fryderyk Henryk Orański, król polski Władysław IV, król francuski Ludwik XIV, król szwedzki Karol X Gustaw oraz cesarz Leopold I.

*

Mimo niewątpliwych zdolności inżynierskich, kartograficznych i dowódczych Pleitner nie został właściwie doceniony przez władców, u których służył najdłużej. Ani w katolickiej Polsce, ani w luteranckiej Szwecji nie uzyskał nobilitacji szlacheckiej, która zapewniałaby mu status społeczny odpowiedni do rangi osób spotykanych nie tylko na służbie, ale też prywatnie⁸⁹. Dopiero Norymberga w jakiejś mierze spełniła jego marzenia. Wpisano go do ksiąg obywateli z prawami miejskimi – jako pułkownika frankońskiego regimentu z herbem mieszczańskim. Na otoczonej wieńcem laurowym tarczy herbowej umieszczono czarną łapę niedźwiedzia, trzymającą podniesiony do góry miecz. Na hełmie, bez korony rangowej, która przysługiwała tylko dobrze urodzonym, powtórzono godło umieszczone między dwoma bawolimi rogami i czterema proporczykami kompanijnymi⁹⁰, zapewne czterech kompanii jego regimentu w Brodnicy. Uzbrojoną łapę niedźwiedzia zaczerpnięto z godła na sztandarze jego fińskiego regimentu (il. 12)⁹¹.

Życie Johanna Pleitnera jest przykładem często spotykanej kariery mieszczanina w armii, który przez naukę i znajomość najnowszych technologii wojennych osiąga sukces jako dowódca wojskowy już stosunkowo wysokiego szczebla oraz jako inżynier wojskowy. Ta ostatnia, niedoceniana wtedy profesja, wymagała wszechstronnej wiedzy w dziedzinie nauk matematycznych i przyrodniczych, będących wtedy w rozkwicie głównie w Italii i Niderlandach. Wymagała

⁸⁹ Służba J. Pleitnera pod wieloma sztandarami nie jest czymś wyjątkowym, gdyż szczególnie Prusacy, Kurlandczycy czy Inflantczycy służyli w tym okresie w wielu armiach, m.in.: polskiej, litewskiej, brandenburskiej, szwedzkiej czy wreszcie rosyjskiej, co ilustrują kazusy H.Ch. Holstena, E.J. Korffa czy P. Gordona; zob. A. Rachuba, *Oficerowie cudzoziemskiego autoramentu w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1648–1667, w: Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX wiek)*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1998, s. 57–71; *idem*, *Oficerowie armii litewskiej w armii szwedzkiej i oficerowie armii szwedzkiej w armii litewskiej w latach 1655–1660, w: Wojny północne w XVI–XVIII wieku*, red. B. Dybaś, Toruń 2007, s. 151–163; zob. także M. Nagielski, *Ernest Jan Korff – generał w służbie wielu monarchów*, w: *W służbie obcych monarchów i państw*, red. T. Ciesielski, Warszawa 2015, s. 53–71; A. Rachuba, *Kariery oficerów cudzoziemskiego pochodzenia w armii litewskiej w XVII wieku, w: W służbie obcych monarchów...*, s. 35–52.

⁹⁰ J. Siebmachers *großes und allgemeines Wappenbuch, Fünfter Band, Die Wappen bürgerlicher Geschlechter Deutschlands und Schweiz*, Norymberga 1857, s. 12–13, tab.10; w późniejszych źródłach niemieckich czasami dodaje się do nazwiska Pleitnera przedrostek von, ale nie ma to uzasadnienia.

⁹¹ Krigsarkivet Sztokholm, sygn. SE/KrA/0418/001/070 (1686), album sztandarów pułkowych Olofa Hoffmanna z 1686 r. – na niebiesko-żółtym tle widnieje kroczący ukoronowany czarny niedźwiedź ze srebrnym mieczem w łapie, którego postać jest okolona wieńcem z liści laurowych. Na fładze regimentu widnieje właściwie godło powiatu Satakunta w Finlandii, którego stolicą jest Björneborg (Pori). Powiaty fińskie wystawiały oddziały piesze i konne do armii szwedzkiej.

12. Sztandar fińskiego regimentu piechoty *Björneborg (Pori)* według albumu sztandarów pułkowych armii szwedzkiej Olofa Hoffmanna, 1686, Krigsarkivet, Stockholm, sygn. SE/KrA/0418/001/070 (1686). Fot. archiwum autora / Standard of the Finnish infantry regiment *Björneborg (Pori)*, after Olof Hoffmann's album of regimental standards of the Swedish army, 1686, Krigsarkivet, Stockholm, inv. no. SE/KrA/0418/001/070 (1686). Photo author's archive

też od inżyniera wielkiej sprawności fizycznej, doskonałego wzroku i słuchu oraz odporności na stres⁹². Przebywanie na pierwszej linii frontu, kierowanie – głównie nocami – wykonywaniem okopów, transzei, aproszy, galerii minowych oraz fortyfikacji polowych związane z ostrzałem i kontratakami przeciwnika czyniło ten zawód śmiertelnie niebezpiecznym. Zachowane dokumenty, plany i mapy świadczą o jego wybitnych, ale słabo wykorzystanych zdolnościach inżynierskich i kartograficznych. Jako dowódca wykazał się dyscypliną, odwagą i lojalnością wobec podwładnych. Dla Rzeczypospolitej może być wreszcie symbolem niewykorzystanej szansy na modernizację fortyfikacji jej ważnych twierdz i miast, okazji utraconej wraz ze śmiercią Władysława IV.

⁹² T. Nowak, *O zawodzie inżyniera wojskowego w Polsce XVII w.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 21, 1973, nr 3, s. 475–479, tu: 476.

STRESZCZENIE

Podczas potopu szwedzkiego (1655–1660) w randze pułkownika fińskiego regimentu piechoty Pleitner bierze udział w działaniach wojennych w Inflantach Polskich, na Żmudzi i Prusach Królewskich. Jako komendant garnizonu Brodnicy, ufortyfikował miasto i zamek pierścieniem umocnień ziemnych. Utrzymał się w twierdzy stanowiącej samotną szwedzką wyspę na południu Prus Królewskich prawie cztery lata. Skapitulował w końcu 1659 r. po krótkim oblężeniu przeważających sił polskich. Do podpisania traktatu oliwskiego w 1660 r. przebywał chwilę w niewoli pruskiej w Królewcu. Wraz ze swym regimentem odesłany do Finlandii. Abdankowany w 1661 r. wraca do Rzeszy. Zatrudniony najpierw w alzackim Strasburgu (wtedy niemieckim) jako dowódca regimentu milicji miejskiej i specjalista ds. fortyfikacji. Od początków 1664 r. w służbie rodzinnego miasta Norymbergi jako pułkownik frankońskiego pułku piechoty skierowanego latem na Węgry na pomoc Habsburgom w walce z Portą Otomańską. Ginie w pierwszym ataku tureckim na siły chrześcijańskie w bitwie pod St. Gotthard nad Rabą 1 sierpnia 1664 r. Jego regiment w panice po stracie dowódcy ucieka z pola walki. Norymberga upamiętnia w swej propagandzie Pleitnera jako nieustraszonego frankońskiego bohatera pięknym pośmiertnym miedziorytem z wierszowanym epitafium.

SŁOWA KLUCZOWE: Brodnica, Dyneburg, fortyfikacje, Wilhelm Hondius, kartografia wojskowa, Malbork, potop szwedzki, Prusy Królewskie, bitwa nad Rabą, Strasburg (Alzacja)

SUMMARY

JOHANN PLEITNER (ca. 1604–1664). MILITARY ENGINEER AND SOLDIER IN THE EMPLOY OF KING WŁADYSŁAW IV. PART THREE: 1648–1664

During the Polish-Swedish War 1655–1660, in the rank of a Finnish infantry regiment, Johann Pleitner took part in warfare in Polish Livonia, Lithuania and Royal Prussia. As the commander of the Garrison of Brodnica, he circled the town and the castle with a ring of earthen fortifications. He upheld the stronghold, an isolated Swedish pocket in southern Royal Prussia for nearly four years. He finally surrendered in late 1659 after the city was laid siege to by outnumbering Polish troops. Until the signing of the Treaty of Oliwa in 1660, he was for a short spell a prisoner of war in Prussian Königsberg. He was dispatched with his regiment back to Finland. Released from military service in 1661, he returned to Germany Reich. He was first employed by the Alsatian town Strasbourg (then a German Reich town) as colonel of a regiment of the town militia and fortification specialist. From the early 1664, he served his hometown Nuremberg as a colonel of a Franconian infantry regiment, dispatched in the summer to Hungary to help the House of Habsburg to fight the Ottoman Empire. He died in the very first assault of the Turkish troops onto the Christian army at St. Gotthard on the River Raab, 1 August 1664. His regiment, in panic upon the loss of their commander, retreated from the battlefield. Nuremberg's propaganda commemorates Pleitner as an intrepid Franconian hero with an exquisite engraving with a versed epitaph.

KEYWORDS: Brodnica, Dyneburg, fortifications, Wilhelm Hondius, military cartography, Malbork, Polish-Swedish War, Royal Prussia, battle of Raab, Strasbourg (Alsace)

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archives et manuscrits de l'Observatoire de Paris, Inventaire détaillé de la correspondance de Johannes Hewelius, sygn. C1/6-4.

Biblioteka Narodowa, Warszawa, Magazyn Kartografii, sygn. ZZK 25052, ZZK 18701.

Die Porträtsammlung der Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, miedzioryt z portretem J. Pleitnera z profilu, sygn. A16623/II4224a.

Krigsarkivet, Stockholm, sygn. SE/KrA/0022/1656/5 (1656), SE/KrA/0022/1656/10, SE/KrA/0022/1657/4, SE/KrA/0402/29/B009, SE/KrA/0403/34/B/033, SE/KrA/0403/34/B/038, SE/KrA/0406/17/002/001, SE/KrA/0406/17/010/001, SE/KrA/0406/25/263/004, SE/KrA/0406/25/044/001, SE/KrA/0406/28/009/001, SE/KrA/0406/28/012/006, SE/KrA/0414/0012/0004, SE/KrA/0414/0028/0013, SE/KrA/0414/0028/0015, SE/KrA/0418/001/070 (1686), SE/RA/720269/#/0010:00001, SE/RA/720222.006, SE/RA/81001/#/0633:00001, SE/RA/720222.006, S/RA/754/2/XV/~0014:00001.

Österreichische Nationalbibliothek, Wien, sygn. 20.T.265.

Riksarkivet, Stockholm

Esplunda arkiv, vol. 1 : 20, no. 155.

Gardieska samlingen, sygn. V. E 1526.

Oxenstiernska samlingen, sygn. E690-RA/720701.019.

Skoklostersamlingen II. Personarkiv, sygn. RA/720795.012.

Stegeborgssamlingen II, Avprinsen Karls Gustafs arkiv, sygn. RA 720810.011.

Stegeborgssamlingen Stegeborg, sygn. RA/720810.011.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Lipowski B., *Piechotne ćwiczenie albo wojenność piesza*, Kraków 1660.

Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. Publicystyka – eksorbitancje, projekty – memoriały, t. 1: 1648–1660, opr. S. Ochmann-Staniszevska, Wrocław 1989.

Pufendorf S., *De rebus a Carolo Gustavo Sueciae rege gestis commentariorum libri septem elegantissimi tabulis aeneis exornati cum triplici indice*, Norymberga 1729.

Radziwiłł B., *Autobiografia*, red. T. Wasilewski, Warszawa 1979.

Schreiben des Kurfürsten Karl Ludwig von der Pfalz und der Seinen, red. W.L. Holland, Tübingen 1884.

Stauffenberg J. von, *Gründliche, wahrhaftige und unpartheische Relation des blutigen Treffens [...] gehalten den 1. Augusti an: 1664 bey S. Gotthard in Ungarn*, Regensburg 1665.

Teutsche Waffen wider der Türcken. Das ist Vernünftige Betzachtung alles dessen Was von dem Eintritt dieses 1664 Jahrs [...] bey [...] Wolraht und Frischmuth / discurrirt und erwogen, b.m.w., 1664.

Toruń i miasta Ziemi Chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera), red. M. Biskup, Toruń 1998.

OPRACOWANIA

Apell F. von, *Geschichte der Befestigung von Strassburg i. E. vom Wiederaufbau der Stadt nach der Völkerwanderung bis zum Jahre 1681*, Strasburg 1902.

Augusiewicz S., *Prusy Książęce jako teatr operacyjny w okresie II wojny północnej 1655–1660*, w: *Wielkie wojny w Prusach. Działania militarne między Wisłą a Niemnem na przestrzeni wieków*, red. W. Gieszczyński, N. Kasperek, Dąbrówno 2010, s. 69–88.

Bobiątyński K., *Dyneburg i Inflanty Polskie podczas wojny Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1656*, „Zapiski Historyczne”, t. 70, 2005, z. 2–3, s. 107–123.

- Cartographica Poloniae*, opr. U. Ehrensvärd, Warszawa–Sztokholm 2008.
- Czermak W., *Studia historyczne*, Kraków 1901.
- Dybaś B., *Fortece Rzeczypospolitej: studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń 2018.
- Górski K., *Historia artylerii polskiej*, Warszawa 1902.
- Grygorenko W., *Założenia metrologiczne map XVII i XVIII wieku*, „Przegląd Geodezyjny”, r. 53, 1981, nr 9–10, s. 286–289.
- Kostanecki S., *Odkrycie skarbu w Skrwilnie w pow. rypińskim*, „Notatki Płockie”, r. 6, 1961, nr 20, s. 32–34.
- Krzemiński J., *Miasto i zamek malborski z wosku exacte odlepiony. Glosa o Johannie Pleitnerze*, w: *Praeterita Posteritati: studia z historii sztuki i kultury ofiarowane Maciejowi Kilarskiemu*, opr. M. Mierziński, Malbork 2001, s. 219–231.
- Kunnert H., *Der Anmarsch der Reichsarmee zur Schlacht bei St. Gotthard – Mogersdorf (1664)*, „Burgenländische Heimatblätter”, t. 26, 1964, s. 51–63.
- Linden B., *Anthon Cuypercrona*, w: *Svenskt biografiskt lexikon*, t. 9, Sztokholm 1931.
- Łopatecki K., Walczak W., *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, t. 1, Warszawa 2011.
- Nagielski M., *Bitwa pod Warszawą 1656*, Warszawa 2007.
- Nagielski M., *Ernest Jan Korff – generał w służbie wieku monarchów*, w: *W służbie obcych monarchów i państw*, red. T. Ciesielski, Warszawa 2015, s. 53–71.
- Nagielski M., *Gwardia przyboczna Władysława IV (1632–1648)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 27, 1984, s. 127–145.
- Nowak T., *O zawodzie inżyniera wojskowego w Polsce XVII w.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 21, 1973, nr 3, s. 475–479.
- Rachuba A., *Kariery oficerów cudzoziemskiego pochodzenia w armii litewskiej w XVII wieku*, w: *W służbie obcych monarchów i państw*, red. T. Ciesielski, Warszawa 2015, s. 35–52.
- Rachuba A., *Oficerowie armii litewskiej w armii szwedzkiej i oficerowie armii szwedzkiej w armii litewskiej w latach 1655–1660*, w: *Wojny północne w XVI–XVIII wieku*, red. B. Dybaś, Toruń 2007, s. 151–163.
- Rachuba A., *Oficerowie cudzoziemskiego autoramentu w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1648–1667*, w: *Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX wiek)*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1998, s. 57–71.
- Siebmacher J., *J. Siebmachers grosses und allgemeines Wappenbuch, Fünfter Band, Die Wappen bürgerlicher Geschlechter Deutschlands und Schweiz*, Norymberga 1857.
- Szeliga J., *Getkant (Gettkant) Fryderyk (d. 1666)*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 2, red. Z. Nowak, Gdańsk 1994.
- Tessin G., *Die Deutsche Regimenter der Krone Schweden*, cz. 1: *Unter Karl X Gustav (1654–1660)*, Köln 1965.
- Thalhammer A., *Die Schlacht bei St. Gotthard-Mogersdorf am 1. August 1664*, „Truppendienst. Magazin des Österreichischen Bundesheeres”, t. 340, 2014, z. 4, s. 302–303.
- Watson M., *Les enceintes de Strasbourg à travers les siècles*, „In Situ. Revue des patrimoines”, 2011, nr 16, s. 25, <https://journals.openedition.org/insitu/442> (dostęp: 5 XII 2019 r.).
- Willax F., *Reichskreis und Städtebündnis. Zur politik des Nürnberger Rates 1663–1672*, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg, t. 69, 1982, s. 283–303.
- Woźniak R., *Fortyfikacje w dawnych Prusach Królewskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 1974.
- Żabiński Z., *Systemy pieniężne na ziemiach polskich*, Wrocław 1981.

Mgr inż. Jerzy Czajewski, autor popularnonaukowych artykułów o kartografii i fortyfikacjach Rzeczypospolitej Obojga Narodów („Z Dziejów Kartografii”, „Polski Przegląd Kartograficzny”, „Inżynier Budownictwa”), a nadto studiów historycznych dotyczących panowania dynastii Wazów („Pro Memoria”, „Spotkania z Zabytkami”, „Focus Historia”, „Krai Smolenskij”) oraz dziejów wychodźstwa polskiego w Chinach (katalog wystawy *Polacy w Mandżurii 1897–1949*, Szczecin 2015; *StuDeo Studienwerk Deutsches Leben in Ostasien e.V ; Sever; Foreigners in China Magazine*).